

ДАВНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ КОМПОЗИТНІ ТА ВІДКОМПОЗИТНІ ІМЕНА В ОСНОВАХ ПРІЗВИЩЕВИХ НАЗВ ТА СУЧАСНИХ ПРІЗВИЩ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Наталія Рульова. Давні слов'янські композитні та відкомполитні імена в основах прізвищевих назв та сучасних прізвищ Західного Поділля.

У статті аналізуються прізвищеві назви та сучасні прізвища Західного Поділля, в основі яких засвідчено давні слов'янські композитні та відкомполитні імена, які займають вагоме місце серед відіменних прізвищ досліджуваного регіону.

Ключові слова: композитні та відкомполитні особові імена, давньослов'янські імена, прізвище, антропонім.

Наталья Рулева. Древние славянские композитные и откомполитные имена в основах прозвищных наименований и современных фамилий Западного Подолья.

В статье анализируются лексемы, выполняющие функции фамилий в 18 и начале 19 века, и современные фамилии Западного Подолья, в основу которых положены древние славянские композитные и откомполитные имена, занимающие центральное место среди отименных фамилий исследуемого региона.

Ключевые слова: композитные и откомполитные личные имена, древнеславянские имена, фамилия, антропоним.

Natalia Ruliova. Ancient slavonic composit and offcomposit names in the ground of surnames in the Western Podillya.

The article deals with the analysis of the surnames in the Western Podillya in which ground ancient Slavonic complex personal names are saved.

Key words: composite and vidkompozitni personal names, ancient slavonic names, surname, anthroponym.

Давньоруські складні імена є континуантами праслов'янської та праіндоевропейської системи імен. З погляду морфологічної будови вони складаються з двох компонентів, кожен з яких має в основі повнозначне самостійне слово. У системі композитів кожної мови виступало певне число лексичних елементів різної морфологічної структури, які повторювалися в найрізноманітніших комбінаціях. Одні з них виступали як перший або другий елемент складного імені, інші – тільки як перший або тільки як другий елемент. Давньослов'янські композитні імена детально проаналізовані у працях Т. Мілевського, С. Роспонда, Т. Скуліні, Г. Гінкена, П. Чучки, М. Демчук та ін.

В абсолютній більшості випадків композити та відкомполити – це реальні імена, що належали історичним особам, переважно князям та боярам. Деякі імена мають 2-3 денотати, що зумовлено певними традиціями найменування новонароджених у княжих династіях. Аналіз цих імен-композитів показує, що найбільш уживаними були складні імена **Володимир, Ярослав, Святослав, Святополк, Мстислав**. Такі імена засвідчує “Літопис Руський”: **Болезлав, Брячислав, Вратислав, Ізяслав, Ростислав, Володар, Всеволод, В'ячеслав, Доброніга, Казимир, Остромов, Орогост, Ратибор, Ярополк, Доброслав, Жирослав, Мирослав, Мстибог, Пакослав, Сбислав (Збислав. – Н. Р), Судислав** та ін. Перелік давньослов'янських композитних імен подано також у словниках М. Морошкіна, М. Тупікова, дослідженнях М. Малець, Т. Скуліні, М. Демчук та ін.

Усі композитні імена складаються з двох повнозначних основ у найрізноманітніших їх поєднаннях. Такі моделі іменувань характерні не тільки для слов'янських [1; 3], але й для інших індоевропейських мов [6, с. 127]. Імена, які прийшли на Русь із запровадженням християнства, наші предки засвоювали не відразу: протягом тривалого періоду вони існували паралельно з дохристиянськими власними іменами. З цього приводу П. Чучка зауважив, що „дуалізм за письмовими пам'ятками спостерігається від середини XI до XIV ст.” [10, с. 597]. „Незважаючи на поширеність церковних імен у XIV – XV ст., – пише Л. Гумецька, – слов'янські особові назви не виходять з ужитку. Іноді одна і та сама особа є носієм церковного і слов'янського імені: „на ім'я Максима інако Влада Драгосиновича” [2, с. 28]. Християнські імена, які насаджувалися церковною і світською владою, поступово витісняли з ужитку слов'янські імена, але паралельне вживання названих імен засвідчують історики мови навіть у XVIII ст. [9]. Збереження в Україні слов'янських автохтонних імен у ролі особових пояснюється насамперед стійкістю багатовікових традицій у їх вживанні.

Сама специфіка антропонімічного поняття, яке вкладається у термін *прізвище*, і засвідчені писемними пам'ятками історичні факти, як зауважує М. Худаш, наочно і переконливо промовляють на користь думки, що українські прізвища, як і прізвища інших східнослов'янських народів, у своїй більшості стабілізувалися й закріпилися як офіційно-юридичні спадкові родинні найменування в кінці

XVIII – на початку XIX ст. [8, с. 96]. В ономастичній літературі нема єдиної і стабільної думки щодо статусу названих антропонімів, як і нема єдиної думки щодо шляхів формування і становлення українських прізвищ. У цей час практика ідентифікації людини входила ще у сферу звичаєвого права, і одну й ту ж особу могли ідентифікувати по-різному, не передаючи спадково свого способу іменування. Тому М. Худаш вперше вжив і запровадив у науковий обіг термін *прізвищева назва*, що у сучасному розумінні означає „іменування людини назвою типу прізвища”.

Термін „слов’янське автохтонне особове власне ім’я” запроваджений у науковий обіг М. Худашем [8]. Досліджуючи антропонімію Західного Поділля кінця XVIII – початку XIX ст., використовуємо класифікацію, запропоновану М. Худашем у праці „До питання класифікації прізвищевих назв XIV – XVIII ст.” [8]. У роботі дослідник звертає основну увагу на час виникнення прізвищ та їх закріплення за особами, тобто „на період, коли ці основні назви ще не були прізвищами в сучасному розумінні цього терміна, коли людину навіть в офіційних актах, крім її власного імені, можна було додатково назвати довільно різними назвами, як її, звичайно, іменували у побуті” [8, с. 135]. Такі імена глибоко проаналізовані в ономастичній літературі. В українській антропоніміці їхньому аналізу присвячена монографія М. Демчук, у якій подано перелік найважливіших праць з цього питання. Ми дотримуємося погляду М. Демчук, що автохтонне слов’янське ім’я – це “ім’я праслов’янського походження або утворене пізніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов’янського народу, на споконвічно слов’янському мовному ґрунті” [4, с. 13]. Отже, прізвищеві назви Західного Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. утворювалися від усіх видів найменувань і додаткових засобів ідентифікації особи: від власних особових імен – церковно-християнських і давньослов’янських, від прізвищ, апелювативних означень особи.

Власне антропонімічні прізвищеві назви. Відносно таких іменувань М. Худаш пише: „До власне антропонімічних назв відносяться іменування прізвищевих типу антропонімічного походження, під якими розуміємо особові назви ... зі складу церковно-християнських власних імен та давніх східнослов’янських власних імен ще праслов’янського походження типу композитів і похідних від них, а також генетично власні імена, що традиційно базувалися на багатстві відповідних шарів апелювативної лексики...” [8, с. 145].

Слов’янські автохтонні особові імена в основі прізвищевих назв представлені іменами-композитами, відкомпозитними безафіксними та афіксальними утвореннями, а також дериватами відапелювативного походження. „Генетично автохтонні власні імена – це особові назви, які мали джерельну основу в лексичних фондах рідної мови, присвоювались новонародженим дітям у традиційній народнопобутовій ритуально-звичаєвій обстановці” [4, с. 113]. При аналізі прізвищевих назв Західного Поділля, що співвідносяться з цими іменами, користуватимемося загальноприйнятою в антропоніміці класифікацією: а) імена-композити; б) імена відкомпозитного походження (усічені та усічено-суфіксальні деривати).

1) У наших матеріалах зафіксовано декілька прізвищ, утворених від композитних імен: *Bogdan* (від *Богдан*), *Kazymirczuk*, *Kazimirczuk* (від *Казимиръ*).

2) У давньоруський період давні слов’янські імена-композити витіснялися християнськими іменами, які насаджувала церква, а тому поступово почали зникати з побуту. Частина таких дохристиянських імен збереглась у формі гіпокористичних форм, які нерідко були співзвучними з апелювативами, тому ряд дослідників вважали такі антропоніми відапелювативними. Безперечно, подібні антропоніми становлять великий науковий інтерес. Так, наприклад, прізвище *Бойко* найчастіше виводять від апелюватива *бойко*, а *Блажко* – від апелюватива *блажко*. Насправді ж, як зазначає М. Худаш, перед нами – антропонімічна спадщина дуже глибокої історичної давнини, в багатьох випадках ще праслов’янської доби [9, с. 114].

Відкомпозитні давньослов’янські імена засвідчені в основах таких прізвищевих назв: *Baleczko* (порівн. *Балосынъ*), *Balak*, *Baluk* (порівн. *Баломиръ*), *Baryk* (порівн. *Барнилавъ*), *Wojtkewycz*, *Wojtkow* (порівн. *Wojciech*), *Błazkow*, *Błazeyko* (порівн. *Блаживой*, *Благославъ*), *Borejko*, *Boreyko* (порівн. *Бориславъ*), *Borys*, *Borysiak*, *Borysiuk*, *Boryk* (порівн. *Бориславъ*), *Halajko*, *Halak*, *Haliuk* (порівн. *Галимиръ*), *Hudyma*, *Hudyn* (порівн. *Гудимиръ*), *Stankowski* (порівн. *Станимиръ*), *Galusz* (порівн. *Галимиръ*), *Hromowyk* (порівн. *Громиславъ*), *Lubak*, *Lubowicz*, *Lubenko*, *Lubicz* (порівн. *Любомир*), *Malik*, *Malkewycz*, *Malczuk* (порівн. *Маломиръ*), *Sulymiw*, *Sulima*, *Sulimko* (порівн. *Сулимиръ*), *Jarusz* (порівн. *Яромиръ*), *Sobko*, *Sobkow*, *Sobczyszyn* (порівн. *Собьборъ*, *Собьсловъ*); *Berkowski*, *Berkowicz* (порівн. *Бериславъ*) та ін. Всього 33 утворення від композитів і відкомпозитів.

Нами опрацьовано 58 метрик кінця XVIII ст. (ЙМ, 1475 іменувань) і 49 метрик початку XIX ст.

(ФМ, 1545 іменувань), проаналізовано 2809 антропонімів прізвищевого типу, які ми, використовуючи термін М. Худаши, називаємо прізвищевими назвами. Аналіз показує, що прізвищеві назви ні внутрішнім змістом, ні формою не відрізняються від сучасних прізвищ, але у їх вживанні ще немає повної стабільності, не завжди зберігають свою структуру при переході від батька до сина, іноді одна і та ж особа може іменуватися різними за структурою назвами.

ІМ і ФМ є цінним джерелом для вивчення антропонімії західноукраїнських земель XVIII – XIX ст., зокрема для висвітлення проблеми формування, становлення і стабілізації українських прізвищ.

В основах сучасних прізвищ Західного Поділля відображено обидва варіанти слов'янських автохтонних власних особових імен.

1. Слов'янські особові власні імена-композиції. Як давньоруська чи генетично праслов'янська спадщина особові власні імена-композиції в XIV – XVIII ст., хоч були вже антропонімічними раритетами, усе ще становили невід'ємну складову частину староукраїнської антропонімічної системи. Окремі мовознавці вважають, що первісно іменам-композиціям передувало ціле речення, яке містило побажання новонародженому. З часом таке речення конденсувалося в складному слові [5; 4].

В основах сучасних прізвищ Західного Поділля зафіксовано такі імена-композиції: *Богдан (Богдан-ів), Богослав, Богуслав, Казимир (Казимир-чук, Казимір-чук, Казимир-ів)*.

2. Відкомпозиційні слов'янські автохтонні імена. Досліджуючи слов'янські автохтонні особові імена у побуті українців XIV – XVII ст., М. Демчук констатує, що імена-композиції ще в давньоруський період втрачали свою продуктивність, а в кінці XV ст. були вже рідковживаними. Цього однак не можна сказати про похідні від них деривати [4, с. 51]. В основах прізвищ, утворених від слов'янських автохтонних імен, як і в основах прізвищ, утворених від християнських імен, спостерігаємо аналогічні словотворчі явища і процеси, насамперед з усиченням та суфіксацією.

Оскільки частина твірних основ прізвищ передбачає неоднозначну мотивацію, то ми змушені трактувати такі утворення як „сумнівні”. Імена-композиції, від яких виводимо подібні гіпокористичні форми, паспортизуємо лише у тих випадках, коли сумніваємося щодо їх існування в минулому. Непаспортизовані імена-композиції (загальноновживані чи маловідомі) черпаємо з праць Г. Гінкена, М. Демчука, М. Морошкіна, М. Малець, Я. Свободи, М. Худаши та ін.

Підстави для віднесення ряду імен до відкомпозиційних чи до відапелятивних дають нам ті типологічні ознаки, які виділила М. Демчук у своєму дослідженні слов'янських автохтонних антропонімів у побуті українців XIV – XVII ст. [4].

Особливого підходу вимагають антропоніми, які за словоформою повністю співпадають з апелятивними іменниками чи прикметниками типу *Люб* або *Чернь*. Багато дослідників такі антропоніми беззастережно відносять до відапелятивного іменника. Мабуть, у пізніші часи такі імена асоціювалися з відповідними апелятивами, хоча всі вони могли виступати першим чи другим компонентом композиційних імен, порівн. *Чернимирь, Любомирь*.

Загальновідомо, що відкомпозиційними іменами прийнято називати деривати від складних імен, утворені шляхом скорочення з дальшим дооформленням відповідними суфіксами. Наявність таких імен у всіх слов'янських мовах дає підстави розцінювати їх як праслов'янську спадщину, що своїм корінням сягає праїндоевропейської епохи. Чеський ономаст Я. Свобода відзначив, що скорочування особових імен-композицій “є явищем так само давнім, як і самі складні імена” [11, с. 105]. Ці імена є складовою частиною індоєвропейської антропонімічної системи. Розглянемо прізвища Західного Поділля, в основах яких представлені відкомпозиційні імена різної структури:

1. Відкомпозиційні імена, що виникли шляхом усичення (апокопи) з суфіксацією або без неї: *Бай, Байко, Байло, Баяк* (порівн. сербське *Байсинь* – Мор., 6); *Бала, Балан, Балита, Балко, Балюк, Балук* (порівн. *Баломирь* – Мор., 7); *Бар, Бара, Барик, Барина* (порівн. *Барниславъ* або *Баровитъ* – Мор., 8); *Блажків, Блажко, Блацак* (порівн. *Благославъ* – Мор., 12); *Войтків, Войтко, Войтович* (порівн. *Wojciech, Vojtěch, Войтиша* – Мор., 45); *Людкевич* (порівн. *Людославъ*), *Лютак* (порівн. *Lutomyr* – Мал., 97), *Малик* (порівн. *Маломир* – Илч., 317), *Радош* (порівн. *Радислав* – Мор., 97), *Святко* (порівн. *Святослав* – Мал., 114), *Собків, Собченко, Собко, Собкович, Собчак* (порівн. *Собьславъ*), *Стахів, Стахович, Сташко* (порівн. *Станиславъ*), *Стойко* (порівн. *Стоиславъ*). Окремі з цих прізвищ мають неоднозначну мотивацію: *Стахів* і под. – від *Станіслав* або *Євстахій*.

За зразком давніх слов'янських композиційних імен в українській мові творилися складні прізвища, що стали лексичною базою прізвищ. В антропонімії Західного Поділля фіксуємо прізвища, тотожні таким складним прізвищам: а) антропоніми-композиції з імперативом у 2-й особі однини у 1-му члені та іменником у називному відмінку у 2-му члені: *Давибіда, Давимука, Вернигора*,

Вершигора, Крутивус, Крутиголова, Мاستиголова, Трясимука, Тягнирядно, Тягнисура, Хвалібога; б) антропоніми з атрибутивом у 1-ому члені та субстантивом у називному відмінку у 2-ому члені: *Білобровка, Білонога, Білоніжка, Криворука, Криворучка, Стародуб, Твердохліб, Черногуз, Чорноруд;* в) антропоніми, що становлять собою поєднання іменникової основи у 1-ому члені з дієслівною у 2-ому члені: *Водовіз, Дереворіз, Козолуп, Січкоріз;* г) антропоніми, що є поєднанням двох іменникових основ: *Качконога, Кашийда, Мукойда, Макойда;* д) антропоніми, першим членом яких є числівник, а другим – іменник: *Семирозум, Сорокопуд, Тригуб, Тринога, Чотиригодина, Шестипал.*

2. Відкомполітині імена, що виникли шляхом апокопи чи афери з суфіксацією або без неї: *Борейко, Борис* (порівн. *Бори[славъ]*), (*[Дома]боръ*), *Гос* (порівн. *[Буди]гость, Гос[лавъ]*), *Милик* (порівн. *Мил[оньгъ]*, *[Буди]милъ*), *Станчак, Станько* (порівн. *Стан[имиръ]*, *[Добро] станъ*).

Розмежування антропонімів – які є відкомполітиними, християнськими чи відапеліативними іменами – залишається проблематичним тому, що справжні мотиви їх виникнення назавжди втрачені, “судити про це ми можемо лише приблизно” [7, с. 26].

Часто важко однозначно встановити, від чого конкретно походить те чи інше ім’я – від слов’янського автохтонного гіпокористика чи апеліатива; інколи воно може співвідноситися ще і з церковно-християнським іменем. Так, наприклад, ім’я *Радко* можна вважати суфіксальним утворенням від християнського канонічного чоловічого імені *Радивон* (< *Радион*), або суфіксальним відкомполітиним ім’ям (порівн. *Рад[иславъ]*, *Рад[имиръ]*, *Буди[радъ]*).

Аналіз прізвищ та прізвищевих назв, в основі яких засвідчено комполітині та відкомполітині імена, показав досить часте використання цих імен в усічено-суфіксальній формі. Давньослов’янські комполітині та відкомполітині імена посідають вагоме місце в основах прізвищ Західного Поділля серед інших відіменних прізвищ. Вони підтверджують думку, що тривалий період часу роль слов’янських складних імен була значною у найменуванні особи в Україні, а на досліджуваній території зокрема.

Література

1. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія : Ўласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла. — Мінск, 1966. — 327 с.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — 298 с.
3. Демчик М. О. Із єдиного кореня. З історії українських особових власних імен / М. О. Демчук // Жовтень. — 1983. — № 5. — С. 110—113.
4. Демчик М. О. Слов’янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV – XVII ст. / М. О. Демчук. — К. : Наук. думка, 1988. — 170 с.
5. Железняк И. М. Очерк сербохорватского антропонимного словообразования (суффиксальная система сербохорватской антропонимии конца XII – XV вв. / И. М. Железняк. — К., 1969. — 128 с.
6. Неділько О. Д. Про утворення українських прізвищ / О. Д. Неділько // Українська мова та література в школі. — 1967. — № 9. — С. 19—25.
7. Худаш М. Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / М. Л. Худаш, М. О. Демчук. — К. : Наук. думка, 1991. — 266 с.
8. Худаш М. Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV – XVIII ст. / М. Л. Худаш // З історії української лексикології. — К. : Наук. думка, 1980. — С. 96—160.
9. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. — К. : Наук. думка, 1977. — 236 с.
10. Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ / П. П. Чучка // Історія української мови : Лексика і фразеологія. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 592—620.
11. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení / J. Svoboda. — Praha, 1964. — 371 s.

Умовні скорочення джерел

Илч. – Илчев С. Увод. Лични имена // Речник на личните и фамилни имена у българите. — София, 1969. — С. 9—37.

ЙМ – Йосифінська метрика. — Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 19.

Мор. – Моршки М. Славянский именовослов или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке. — Спб., 1867. — 213 с.

Маї. – Małec M. Staropolskie skrycone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych // Prace Instytutu Języka polskiego, 42. — Wrocław etc. : PAN, 1982. — 220 s.

ФМ — Францисканська метрика. — Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 20.